

Η ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΟΔΥΣΣΕΩΣ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ¹

Εἶναι δυστυχῶς ἀναμφισβήτητον ὅτι περὶ τὴν πατριὸν ἱστορίαν αἱ νεώτεραι ἡμῶν γενεαὶ ἐδείχθησαν ἄσπεδως ὀλίγωροι. Ἐν τῶν μάλιστα περισπουδάστων γεγονότων τῆς καθολικῆς ἱστορίας τοῦ λήγοντος αἰῶνος, τὸ σπουδαιότατον δὲ πάντων τῶν συμβάντων τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῆς τελευταίας αὐτοῦ καὶ μακραίωνος ὑποδουλώσεως, ἡ κατὰ τὸ 1821 θαυμαστὴ αὐτοῦ ἀναγέννησις, ἔμεινε πεδίου χέρσον καὶ ἄγονον εἰς σοβαρὰς μελέτας καὶ ὠφέλιμα πορίσματα. Οἱ σύγχρονοι τῶν εὐκλεῶν ἐκείνων συμβάντων ἔδειξαν πρὸς αὐτὰ σχετικὴν εὐλάβειαν· ἄλλ' οἱ ἐπιγενόμενοι ἡμέλησαν τὸ καθήκον τοῦτο, ἀποβλέψαντες μᾶλλον εἰς τὴν κάρπωσιν τοῦ ὕλικου ὀφέλους ἢ εἰς τὴν περίσωσιν τῶν μνημείων τῆς πατρίου δόξης. Ὅθεν ὁ ρόυς τοῦ χρόνου τὰ παρέσυρεν ἢ τὰ ἡμαύρωσεν ἀνεπανορθώτως, ἠφανίσθησαν δὲ οἰκτρῶς τὰ στοιχεῖα, ἐξ ὧν ἐμέλλον νὰ καταρτισθῶσιν αἱ γνήσαι περγαμηναὶ τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν δόξης. Αἱ μαρτυρίαι τῶν ζώντων δὲν περισυνελέγησαν ἐγκαίρως, οὐδ' ἐλήφθη φροντὶς νὰ πληθυνθῶσι τὰ γραπτὰ ὑπομνήματα καὶ ν' ἀποθησαυρισθῶσι καταλλήλως αἱ διάφοροι παραδόσεις. Τὸ δὲ χεῖρον, δὲν ἐγένετο ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων ἡ δέουσα ἐμβριθὴς καὶ μετ' ἐνδιαφέροντος μελέτη ἐπὶ τῆς ἐν λόγῳ ἱστορικῆς περιόδου πρὸς ἀνάλυσιν καὶ ἐξέτασιν τῶν διαφορῶν αὐτῆς συμβάντων, πρὸς ἐξονύχισιν καὶ διασάφησιν τῶν λεπτομερειῶν, πρὸς ἀποσκυβάλισιν τῶν παρεισδυσάντων σφαλμάτων καὶ πλανῶν καὶ ἀλλοιωσέων, ἐκουσίων ἢ ἀκουσίων, τῆς ἱστορίας. Ἀπεναντίας ἀντὶ τῆς ἀπαραιτήτου ταύτης προπαρασκευαστικῆς καὶ ἐξομαλυντικῆς, οὕτως εἰπεῖν, ἐργασίας,

¹ Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι ἐπεκράτησεν ὁ τύπος οὗτος τοῦ ἐπωνύμου, ἐνῶ αὐτὸς ὁ Ὀδυσσεὺς ὑπεγράφετο «Ἀνδρίτσου». οὕτω δὲ τὸν ἀποκαλοῦσι καὶ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα καὶ τὰ ἐντυπα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Κατὰ Γούδαν τὸ ἐπώνυμον τοῦ πατρὸς αὐτοῦ ἦτο Βαρούσης, τὸ δὲ βαπτιστικόν του ὄνομα Ἀνδρέας, μεταβλήθην ἐπὶ τὸ θωπευτικώτερον εἰς Ἀνδρουῦτσος, κατὰ τὸ Πανοῦτσος, Γιαννοῦτσος κλπ. Εἰς τινὰ ἔγγραφα ὁ Ὀδυσσεὺς ὑπογράφεται «Ὀδυσσεὺς τοῦ Ἀνδρίτσου».

ἥτις ἔπρεπε νὰ διεξαχθῇ συντόνως καὶ ἐπικαίρως, ἐνόσω ὑπελείπετο ἔτι τὸ φῶς τῶν τελευταίων μαρτυριῶν, ἐπηκολούθησεν ἄδοξος ἀγὼν πατραγαθίας, ὅστις ἐξ ἰδιοτελείας ἐπεσκότισεν ἔτι μᾶλλον τὴν ἀλήθειαν. Τὰ ματαιόδοξα δὲ ταῦτα καὶ χαμαίζηλα αἰσθήματα ἐξηκολούθησαν ἐπικρατοῦντα καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, γινώσκω δ' ἐγὼ ἔνεκα τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς μου κατὰ τὴν γενομένην ἐν ἔτει 1884 ἑκθεσιν τῶν μνημείων τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος, ὅτι πολλοὶ τῶν ἀπογόνων ἐπιφανῶν ἐλληνικῶν οἴκων οὐ μόνον ἠρνήθησαν νὰ πέμψωσι τὰ παρ' αὐτοῖς σωζόμενα ἱστορικὰ ἀντικείμενα, ἀλλὰ καὶ παντοιοτρόπως ἐνήργησαν νὰ ματαιώσωσι τὸ ἔργον, ἐλαυνόμενοι ἐκ ζηλοτυπίας καὶ ἐξ ἀλόγου καὶ ποταπῆς μνησικακίας.

Ὅθεν ὁμίχλη θολὴ ἐπιπλανᾶται ἐπὶ τῶν προσώπων καὶ τῶν πραγμάτων τῆς Ἰππαναστάσεως, καθιστῶσα δυσκατόρθωτον τὸν ἀκριβῆ αὐτῶν χαρακτηρισμόν. Ἀφοῦ ἡ κριτικὴ ἱστορία ἤργησεν ὡς μὴ ᾔρελε καὶ παρέλιπε νὰ ἐκτελέσῃ τὸ ἔργον τῆς, εἰς τὸν ἀκαλλιέργητον αὐτῆς κήπον ἐβλάστησαν σφριγῶσαι αἱ βοτάναι καὶ οἱ θάμνοι τῶν θρύλων καὶ τῶν παραδόσεων, τῶν δημοτικῶν ᾠσμάτων καὶ τῶν ἔργων τῆς φαντασίας¹.

Ἀλλὰ ταῦτα παρεμποδίζουν μᾶλλον ἢ καθοδηγοῦσι τὸν θέλοντα νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὰς σκοτεινὰς ἀτραπούς τοῦ παρελθόντος καὶ νὰ ἐξερευνήσῃ τὰ βάθη αὐτοῦ· ὁ δὲ ἐπιθυμῶν νὰ σπουδάσῃ ἐπιμελῶς τὰ συμβάντα τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ τὰ ἔργα τῶν πρωταθλητῶν αὐτῆς βεβαίως δὲν πρέπει νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν του ὡς βοηθήματα τὰ μυθιστορήματα τοῦ Ῥάμφου ἢ τοῦ Στεφάνου Ξένου, τὰ στομφώδη ποιήματα τοῦ Ἀλεξάνδρου Σούτσου ἢ τὰς ἀπολελιθωμένας τραγωδίας τοῦ Ἀλκαίου ἢ τοῦ Ζαμπελίου.

Ἡ ἀληθὴς ἱστορία τοῦ Ἀγῶνος δὲν ἐγράφη ἀκόμη. Τὴν γνώμην ταύτην ἔτυχε ν' ἀκούσω πολλάκις καὶ ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ ἐπιφανοῦς

¹ Πρὸ ὀλίγου καιροῦ ἐγράφετο εἰς τινὰ ἐφημερίδα ὡς ἱστορικὸν ἀνέκδοτον τι περὶ τοῦ ἀγωνιστοῦ Γονατᾶ ἐκ Σπάρτης, ὅτι ἦτο τὸσον ῥωμαλέος, ὥστε παραγαγείλας πέταλα διὰ τὸν ἵππον του, ἔθραυσεν ἀλληλοδιαδόχως διὰ τῶν χειρῶν του δύο τρία σιδηρᾶ πέταλα παρουσιασθέντα πρὸς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ πεταλωτοῦ, ὅτι δὲ οὗτος ἐφάνη ἰσχυρότερος τοῦ Γονατᾶ, θλάσας κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον τὰ πρὸς αὐτὸν προσενεχθέντα παρ' ἐκείνου εἰς ἀμοιβὴν ἀργυρὰ τάλληρα. Τὸ ἀνέκδοτον αὐτολεξεῖ ἀναφέρεται εἰς τὸν Γάλλον στρατάρχην Μαυρίκιον τῆς Σαξονίας, τὸν νόθον υἱὸν τοῦ βασιλέως τῆς Πολωνίας Αὐγούστου, εὑρηται δὲ εἰς πάσας τὰς συλλογὰς τῶν ἀνεκδότων τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος, ὁπόθεν προφανῶς ἐλήφθη.

ιστορικοῦ τοῦ Ἑθνους, Κωνσταντίνου Παπαρηγοπούλου, ὅστις τιμῶν με διὰ τῆς φιλίας του μοὶ ἐξεμυστηρεύθη ἐπανειλημμένως μετὰ πικρίας καὶ ἀπογοητεύσεως τοὺς διωγμοὺς οὓς ὑφίστατο πρό τινος ὁ ἱστορικός ὁ πειρώμενος ν' ἀνεύρη τὴν ἀλήθειαν καὶ ν' ἀπογυμνώσῃ αὐτὴν ἀπὸ τῆς ἐπικαθιστάσης ἐπ' αὐτῆς σκωρίας. Πολὺ δὲ φοβοῦμαι ὅτι καὶ δύσκολον εἶναι νὰ γραφῇ, ἢ τοῦλάχιστον νὰ γραφῇ ὡς ἐμπρέπει, καθότι παρῆλθεν ἤδη ἐπὶ ματαίῳ ὁ πρὸς τοῦτο μάλιστα ἀρμόδιος χρόνος, ἀφέθησαν δὲ νὰ στερεῦσωσιν αἱ πρῶται πηγαί. Καὶ ὅ,τι συνέβη ὡς πρὸς τὸν Ἀγῶνα συνέβη καὶ συμβαίνει καὶ ὡς πρὸς τὴν μετέπειτα ἐποχὴν. Παρῆλθον ἤδη ἑπτὰ δέκατα αἰῶνες ἀφοῦ ἡ χώρα αὕτη ἐπήχθη εἰς κράτος ἐλεύθερον. Τρεῖς ἡγεμόνες ἐκυθέρνησαν αὐτὴν μέχρι σήμερον καὶ διάφορα πολιτεύματα ἐφηρμόσθησαν ἄλλεπαλλήλως. Τρεῖς περίπου γενεαὶ ἦλθον καὶ παρῆλθον ἑκτοτε· μεγάλη διεξήχθη κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ δράσις καὶ μεγίστη ἐπετελέσθη μεταβολή· ἡ ἑκτασις τοῦ Κράτους ἐδιπλασιάσθη· ὁ πληθυσμὸς ἠύξησε μεγάλως· ὁ πολιτισμὸς προήχθη, τὰ ἦθη ἐν πολλοῖς ἐξημερώθησαν· συνέβησαν γεγονότα πολὺκροτα, συνήρθησαν πολιτικοὶ ἀγῶνες κρατεροί· συστήματα καὶ ιδέαι ἐκ περιτροπῆς ὑπερίσχυσαν καὶ ἀνευρημήθησαν καὶ κατερρίφθησαν καὶ ἀνεθεματίσθησαν. Πλὴν περὶ πάντων τούτων ἔχομεν σήμερον ἀπλῶς νύξιν, ἄοριστον καὶ συγκεχυμένην ιδέαν, διότι δὲν ἐθεωρήθη ὡς προσήκον καὶ ὡς ὠφέλιμον νὰ γραφῇ ἐγκαίρως ἡ ἱστορία τῆς περιόδου ταύτης τοῦ ἑθνικοῦ βίου, ὡς νὰ μὴ ὑπῆρχον νόμοι ἱστορικοὶ διέποντες τὸν ροῦν τῶν πραγμάτων, ὡς νὰ μὴ ἦτο ἀναγκαία ἡ γνώσις τῶν προγενεστέρων πρὸς ἐξήγησιν τῶν κατόπιν συμβάντων, ὡς νὰ μὴ συνεδέοντο δι' ἀλληλουχίας αὐστηρᾶς λογικῆς ἀπώτατα αἷτια μετὰ προσράτων συνεπειῶν, ὡς νὰ μὴ τέλος ἐθεωροῦντο τὰ διδάγματα τοῦ παρελθόντος ὡς ὁ ἀσφαλέστατος ὁδηγὸς καὶ γνώμων τῆς πορείας τοῦ μέλλοντος. Ἐν τῷ μεταξύ ἐξέλιπον εἰς μετὰ τὸν ἄλλον οἱ ἄνδρες οἱ δυνάμενοι νὰ γράψωσι τὴν ἱστορίαν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος περιόδου ἢ καὶ νὰ παράσχωσι τὰ στοιχεῖα πρὸς εὐσυνεῖδητον αὐτῆς συγγραφὴν. Αἱ λεπτομέρειαι, αἱ τόσον πολλάκις διαφωτιστικαί, ἐλησμονήθησαν· ἀρχεῖα ἐπίσημα δὲν ἐμερίμνησέ ποτε νὰ καταρτίσῃ τὸ Κράτος, ἄγνωστοι δ' εἰσὶ παρ' ἡμῖν αἱ ἰδιωτικαὶ συλλογαὶ ἐγγράφων καὶ μαρτυριῶν καὶ πειστηρίων. Τὰ συνήθη βοηθήματα καὶ αἱ συμβολαὶ ἐλλείπουσι σχεδὸν καθ' ὁλοκληρίαν· διότι ὀλίγιστα βιβλία ἀπομνημονευμάτων καὶ μονογραφιῶν ἐδημοσιεύθησαν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἀναφερόμενα εἰς τοὺς μετὰ τὴν ἀναγέννησιν χρόνους, τὰ δὲ ἱστορικά

δῆθεν δοκίμια. ὅσα ἐγράφησαν ἰδίως κατὰ τοὺς τελευταίους τούτους χρόνους τῆς ἐπονειδίστου βιβλιοκαπηλείας, εἶναι ἑλεεινὰ συνουλεύματα, ἀνάξια λόγου¹. Εἰς τὰς βιβλιοθήκας μας, δι' ἃς ἀνεγείρονται μέγα καλλιμάρμαρα, ὑπάρχει ἑλλειψίς αξιοθρήνητος εἰς τὸ τμήμα τῆς συγχρόνου πατρίου ἱστορίας, οὐδ' εὐρίσκεται καὶ σειρά πλήρης τῶν ἐφημερίδων τῶν διαφόρων ἐποχῶν. Ἐγὼ αὐτὸς θελήσας ποτὲ νὰ ἐρευνήσω πρὸς ἀνέυρεσιν πληροφοριῶν διὰ τὸν καταρτισμὸν προχείρου χρονολογικοῦ σημειώματος ἀφορῶντος εἰς τὸ περίφημον ἱστορικὸν ἐπεισόδιον τοῦ Πατσιφίκου καὶ τῶν Παρκερικῶν, εὐρέθην πρὸ τοῦ ἀπροχώρητου. Ὡστε ἀκατάληπτον ἀποβαίνει, ἐπὶ τίνων βάσεων θὰ στηριχθῇ ὁ ἱστορικὸς τοῦ μέλλοντος καὶ πῶς θὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐξέλιξιν τῶν γεγονότων, διὰ νὰ ἐκθέσῃ καὶ σχολιάσῃ τὰ κατὰ τὸν πολιτικὸν καὶ κοινωνικὸν βίον τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους ἐπὶ τῆς πολυσπουδάστου περιόδου τῆς πρώτης αὐτοῦ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀναπτύξεως. Ἡ τοιαύτη ἀκηδία λαοῦ πρὸς τὴν ἰδίαν ἱστορίαν εἶναι φαινόμενον θλιβερώς αξιοπαρατήρητον, ἐλέγχον ἀτροφίαν καὶ κάρωσιν τῶν αἰσθημάτων ἐκείνων, ὧν ἀλλοχοῦ καὶ τεχνητῶς ἐπιδιδώκεται ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἡ γοργότης, ὅσοι δὲ μελετήσωσιν αὐτὸ εἰς τὸ μέλλον ἐπισταμένως δὲν θὰ εὕρωσιν ἄσχετον τὴν τοιαύτην ἀμέλειαν πρὸς τὴν ἐπικρατήσασαν κατὰ τοὺς συγχρόνους ἡμῶν καιροὺς κακοδαιμονίαν καὶ πρὸς τὰ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέυσαντα ἔθνικα ἀτυχήματα.

Διὰ τοῦτο ἂν ἡ φωνή μου ἐκέκτετο μείζον κύρος, ἤθελον προτρέψει θερμῶς τοὺς φιλομαθεῖς καὶ τοὺς φιλόστοργους ν' ἀρχίσωσι καταγινόμενοι μετὰ ζήλου εἰς τὴν μελέτην καὶ τὴν ἐπιμεμελημένην ἐξέτασιν καὶ διαλεύκανσιν τῶν παντοίων ζητημάτων τῆς πατρίου ἱστορίας, εὐχόμενος ἐν ταύτῳ ὅπως τὸν ζῆλον κεντρίσωσιν οἱ ἀρμοδίιοι διὰ καταλλήλων διαγωνισμάτων καὶ παραπλησίων ἐνθαρρύνσεων. Εὐχταῖον εἶναι οἱ νεώτεροι ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν φιλομαθῶν νὰ περισώσωσιν ὅ,τι δὲν ἀπωλέσθῃ καὶ νὰ προλειάνωσιν ἔστω καὶ ἄργα τὴν ὁδὸν τῆς ἀναλυτικῆς καὶ φιλοσόφου ἱστορίας· οἱ δὲ δυνάμενοι ὅπωςδὴποτε καὶ παντὶ σθένει νὰ συνδράμωσι τὰς ἐθνωφελεῖς ταύτας σπουδὰς. Εὐτυχῶς ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν Ἱερὸν

¹ Ὅφειλμι νὰ ἐξαιρέσω τοῦ χαρακτηρισμοῦ τούτου τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Ἐπ. Κυριακίδου γραφεῖσαν διόμοιον ἱστορίαν τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ, ἥτις καίπερ ἐν πολλοῖς ἀτελής οὖσα οὐχ ἥττον συνετέθη μετὰ σχετικῆς ἐπιμελείας, περιέχει δὲ πολλὰς ἀξίας λόγου καὶ χρησίμους πληροφορίες.

Ἀγῶνα ὑπάρχει στάδιον ἐργασίας καὶ μελέτης χάρις εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῆς ἐνταῦθα Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, ὅπερ δι' ἀτρύτων κόπων καὶ μετὰ πολλῆς καὶ φιλοτίμου στοργῆς κατηρτίσθη, ὅσημέραι δ' ἐπιμελῶς πλουτίζεται. Αὐτόθι οἱ βουλόμενοι ἐγκύπτοντες δύνανται νὰ συλλέξωσι πλούσιον ἄμνητόν, ἐκ τῆς ἐκκαθαρίσεως τοῦ ὁποίου θὰ προκύψῃ δαψύλεια παραδειγμάτων εὐγενῶν καὶ ὑποθηκῶν ἀρετῆς καὶ φιλοπατρίας. Θησαυρὸς πολύτιμος διὰ τὴν ἀγωγὴν τῶν νεωτέρων γενεῶν καὶ διὰ τὴν καθοδήγησιν τοῦ ἔθνους καὶ τὴν μέλλουσαν αὐτοῦ αἰσιωτέραν σταδιοδρομίαν.

Α'.

Τὰς σκέψεις ταύτας, ὥς ἐν εἶδει προσιμίου, ἴσως ὑπὲρ τὸ δέον ἐκταθέντος, ἐξέθηκα ἀνωτέρω, μοὶ ἐνέπνευσεν ἡ ἀνάγνωσις ἐπιστολῆς τινος περιεργωτάτης τοῦ Ὀδυσσεῶς Ἀνδρούτσου, ἣν ἔτυχε πρό τινος ν' ἀναγνώσω. Δὲν εἶναι αὕτη ἀνέκδοτος, καθὼ δημοσιευθεῖσα εἰς παλαιόν τινα τόμον τῆς *Πανδώρας*· ἀλλ' ἐπειδὴ τυγχάνει βεβαίως ἄγνωστος τοῖς πολλοῖς καὶ ἐπειδὴ εἶναι ὑπὸ πλείστας ἐπόψεις ἀξία λόγου, πρὸ πάντων δὲ συμβάλλει τὰ μέγιστα εἰς τὴν διάγνωσιν τοῦ ἀληθοῦς χαρακτῆρος τοῦ ἥρωος τῆς Γραβιάς καὶ εἰς τὴν ἐξήγησιν τῶν δραματικῶν περιπετειῶν τοῦ βίου του, ἔκρινα καλὸν ν' ἀναδημοσιεύσω αὐτὴν ὧδε, μετὰ τῶν ἀπαραιτήτων πρὸς κατανόησιν σχολίων.

Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἔχει ὥς ἐξῆς :

«*Κύριε Ἀναστάσιε Λόντε.*

«*Ἐσὺ ἔχεις πολλαῖς δουλείαις καὶ καθὼς ἀκούω καταγίνεσαι ἡμέραν καὶ νύκτα. Διὰ τοῦτο δὲν ἔπρεπε νὰ σὲ ἐμποδίσω μὲ τοῦτο τὸ γράμμα καὶ μάλιστα ὅπου μαζί σου δὲν ἔχω ἀνταπόκρισιν, ὄντας ἄλλη ἡ ἰδική μου δουλειά καὶ ἄλλη ἡ ἰδική σου. Μολοντοῦτο ἐπειδὴ εἶδα εἰς ἐνός σου φίλου γράμμα ν' ἀναφέρῃς τὸ ὄνομά μου, βιασμένος εἶμαι νὰ σοῦ κάνω πέντε ἔξ ἀράδαις. Καὶ ἂν ἔχουν κανένα καλὸ μέσα, ἄκουσέ το· εἰδεμὴ κάψεται.*

«*Λέγεις τοῦ φίλου σου : — Ἄν γράψῃς σ' ἐκεῖνον τὸν διάβολον τὸν Ὀδυσσεά, γράψε του ἀπὸ μέρους μου νὰ ἐβγάλῃ μερικοὺς διαβόλους ἀπὸ μέσα του. Τοῦ τὸ λέγω μπεσα μὲ μπεσα, καὶ τότε θέλει γείνει χρήσιμος εἰς τὴν πατρίδα, καὶ θέλει λάβει ἀξίως τὸ ὄνομα τὸ ὁποῖον*

» φέρει. — Κύριε, καθὼς λέτε σεῖς οἱ διαβασμένοι, δύο λογίων διαβόλοι
 » ἐμβαίνουν μέσα εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Πρώτης λογῆς, ὡς ἔλεγεν ὁ φιλό-
 » σοφος ποῦ ἀπέθανεν ἐδῶ κάτω, εἶνε ὁ διάβολος ποῦ κάθε καλὸς ἀνθρώ-
 » πος ἔχει μέσα του. ὁ διάβολος ποῦ ἐρμηνεύει καὶ δείχνει τὸν καλὸν
 » δρόμον καὶ ἐμποδίζει τὸν δαιμονισμένον ἀπὸ τοῦ νὰ πράξῃ τὸ κακόν.
 » Ἡ θρησκεία μας μᾶς διδάσκει νὰ πιστεύωμεν ὅτι κατὰ θεῖαν παρὰ-
 » χώρησιν μπαίνει πολλαῖς φοραῖς ὁ διάβολος σ' ἓναν ἄνθρωπον καὶ τὸν
 » ἐρμηνεύει νὰ κάνῃ ὅλα τὰ κακὰ, καὶ αὐτός εἶνε ὁ δεύτερος διάβολος.
 » Τώρα ἐγὼ εἶμαι σὲ ἀπορίαν, ποῖος διάβολος σὲ σένα κατοικεῖ, ὁ πρῶ-
 » τος ἢ ὁ δεύτερος; Ὅσον διὰ λόγου μου, νὰ ξεύρῃς ὅτι ἀφίνω ἐσένα
 » νὰ μοῦ πῆς ποῖον ἀπὸ τοὺς δύο διαβόλους ἔχω μέσα μου. Ὁ πατέρας
 » μου ἐν καιρῷ Τουρκίας ἐγύριζε μέσα εἰς τὰ βουνὰ καὶ ἐσκότωνε Τούρ-
 » κους· ἔτρεχεν εἰς τοὺς κάμπους καὶ εἰς τὰ ὄρη καὶ ἐθανάτωνε Τούρ-
 » κους· ἐνυκτέρευεν εἰς τὰ δάση, ἐκρύπτετο εἰς τὰ ποτάμια, ἐσκότωνε
 » Τούρκους· ὅσαις φοραῖς εὗρέθη εἰς τὰ βάθη τῆς θαλάσσης Τούρκους
 » ἐπνίγε. Καὶ εἰς ὀλιγολογίαν, ἀφοῦ ἐρήμωσε πολλαῖς ἐπαρχίαις τῶν
 » τυράννων, ὡς ἀληθινὸς δαιμονισμένος ὑπὲρ τῆς Πατρίδος, ἐμαρτύρη-
 » σεν εἰς αὐτὴν τὴν καθέδραν τοῦ τυράννου μας. Τί λογῆς διάβολον εἶχε
 » μέσα του, τοῦ πρώτου εἶδους ἢ τοῦ δευτέρου, ἐγὼ δὲν μπορῶ νὰ τὸ
 » ἀπορασίσω καὶ στέκει σὲ σένα νὰ τὸ γνωρίσῃς. Ἐγὼ δέ, χωρὶς προ-
 » σωπικῶς νὰ γνωρίζω ἀπὸ ποῖον δαίμονα ἐσύρετο ὁ πατέρας μου,
 » ἤρχισα ἀπὸ παιδί ὁρῶντ νὰ γυρεύω τὰ χνάρια τοῦ ἰδίου του τοῦ δια-
 » βόλου. Τὸν περισσότερον καιρὸν τῆς ζωῆς μου ποῦ τὸν ἐπέρασα: Τὸν
 » ἐπέρασα σκοτώνοντάς Τούρκους, κυνηγῶντας τυράννους. Τὸν ἐπέρασα
 » εἰς τὰ σπήλαια καὶ εἰς τὰ βουνὰ. Τὰ καρτέρια τῶν δρόμων, οἱ λόγ-
 » γοι καὶ τὰ ἄγρια θηρία εἶνε μάρτυρες ὅτι δυσκόλως ἔφευγεν ὁ Τούρκος
 » ἀπὸ τὸ χέρι μου, ἂν ἐζύγωνε καμμιὰ πενηνταριά ὀργυιαίς. Ἐγὼ ἐσυν-
 » αναπτρεφόμενον μὲ αὐτοὺς τοὺς τυράννους καὶ ἤμουν καλὰ πληρωμέ-
 » νος διὰ νὰ σέβωμαι τοὺς ὁμογενεῖς των· ἀλλὰ κινούμενος ἀπὸ τὸν
 » διάβολόν μου Τούρκους ἐσκότωνα. Οἱ κρημνοί, τὰ ποτάμια, οἱ πάγοι,
 » τὰ χιόνια καὶ τὰ δάση ἦσαν τ' ἀγαπητὰ μου κατοικητήρια, τὸ τουρ-
 » κικὸν αἷμα τὸ προσφάγι μου. Ἐσηκώθη ἡ Ἐπανάστασις καὶ εὐθύς,
 » συρόμενος ἀπὸ τὸν διάβολόν μου, ἐλάτρευσα τοὺς ἀρχηγούς της, τὴν
 » φωνὴν της ἤκουσα εἰς τὰ φυλλοκάρδιά μου, ἐσεβάστηκα τὴν ἀπόφα-
 » σίν της καὶ ἔτρεξα μὲ ὅλους τοὺς ἄρματωλούς της Ἑλλάδος νὰ σκο-
 » τώσω Τούρκους. Μολονότι ἐκέρδιζα ἐν καιρῷ Τουρκίας, ὁ διάβολός

» μου μου ἀφήρεσεν αὐτὴν τὴν κλίσιν ἀφοῦ ἐστηκώσαμεν τ' ἄρματα. Καὶ
 » τί νὰ πολυλογῶ ; Τόσον μ' ἐφώτισεν ὁ διάβολός μου, ὥστε νὰ γεμίσω
 » ψείραις, νὰ λιμάξω ψωμί, νὰ κοιτώμαι εἰς τὰ νερά, εἰς τὰ χιόνια καὶ
 » εἰς τὴν λάσπην, νὰ δοκιμάζω κάθε στρατιωτικὴν ἀχαριστίαν, νὰ πίνω
 » φαρμάκια ἀπὸ ἐχθροὺς καὶ φίλους, νὰ κυνηγῶμαι ὡς κατάδικος ἀπὸ
 » αὐτοὺς τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους τῆς δικαιοσύνης. Νὰ ἐπιθυμῶ συνε-
 » λεύσεις ἐθνικάς, νὰ ἀγαπῶ δικαίους διοικητάς, νὰ εἶμαι λάτρις τῶν
 » ἐναρέτων καὶ φίλος τῶν σοφῶν, νὰ διψῶ τὴν αὐτονομίαν καὶ ἀνεξαρ-
 » τησίαν τῆς Ἑλλάδος, ἐπιθυμῶντας μόνον καὶ μόνον Ἕλληνες νὰ διοι-
 » κοῦν καὶ νὰ βασιλεύουν εἰς τοὺς Ἕλληνας. Ἐκ τούτων ὅλων,
 » δάσκαλε, ἤμπορεῖς νὰ συμπεράνης ποῖος διάβολος εὐρίσκεται μέσα μου.
 » Εἶνε ὁ διάβολος ἐκεῖνος ὅπου ἔκαμε τὸν Σωκράτην νὰ πῇ τὸ φαρ-
 » μάκι διὰ τὰς εἰλικρινεῖς εἰς τὴν πατρίδα του ἐκδουλεύσεις, ἢ πάλιν
 » εἶναι ὁ δαίμονας, ὅστις ἔκαμε τοὺς ὁμογενεῖς μας νὰ παραδώσουν τὴν
 » Πατρίδα στοὺς Μακεδόνας, στοὺς Ῥωμαίους καὶ ἔπειτα εἰς τοὺς Τούρ-
 » κους ; Ἐγὼ γὰρ λόγου μου νομίζω ὅτι ἐσὺ ἔχεις μέσα σου τὸν διάβολον
 » ὅπου ἔχει καὶ ὁ Σωκράτης, ποῦ ξεύρεις γράμματα καὶ διαβάζεις τὸν
 » Ξενοφῶντα καὶ τὸν Πλάτωνα. Εἶσαι νέος, ἕως 22 χρονῶν καὶ μολον-
 » τοῦτο εἶσαι βουλευτής. Χαίρεσαι ὑπόληψιν, μολονότι λές πῶς καὶ
 » χωρὶς ὁμονοία δύναται ἡ Πατρίς νὰ κυβερνηθῇ μὲ τὰ γράμματα καὶ
 » μὲ τὸν Ξενοφῶντα στὸ χέρι. Σχίζεις τὴν διοίκησιν τοῦ ἔθνους δια-
 » φεντεύεις τοὺς συγγενεῖς σου ὅπου κατακρατοῦν τὰ ἐθνικὰ εἰσοδήματα,
 » πείρεις ζιζάνια εἰς Μωριάν καὶ Ῥούμελην, ἀναιθάζεις καὶ καταθάζεις
 » ἀπὸ τὰ ἀξιώματα ὅποιον θέλεις. Τέλος πάντων δίνεις καλὸν παρά-
 » δειγμα εἰς τὴν ἐπαρχίαν σου τῆς χρηστοτηθείας, τῆς ἐγκρατείας, τῆς
 » ἀφιλοκερδείας, τῆς δικαιοσύνης. Ἐρμηνεύεις τοὺς συγγενεῖς σου ὡς
 » μαθητάς τοῦ Σωκράτους νὰ μὴν ἀδικοῦν εἰς τὴν ζωὴν, εἰς τὴν τιμὴν,
 » εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν ὅλους τοὺς συνεπαρχιώτας των. Εἰς ὀλίγα λόγια,
 » ἐρευνῶντας καὶ ἐγὼ ἀπὸ τὸ μέρος μου τίνες αἱ πράξεις τοῦ πατρός σου
 » καὶ αἱ ἀνδραγαθίαι τοῦ ἀδελφοῦ σου, τὸ φέρισμον τῶν προϋχόντων
 » συγγενῶν σου, ἐνθυμούμενος τὴν διάλυσιν τῆς Ἑθνικῆς Συνελεύσεως ἐξ
 » αἰτίας σου, τὴν προσκόλλησίν σου εἰς ξένην Αὐλὴν καὶ ὄχι εἰς τὴν ἀπε-
 » λευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος, συμπεραίνω, δάσκαλε, μπέσα μὲ μπέσα, ὅτι
 » ἐσὺ ἔχεις μέσα σου τὸν δαίμονα τοῦ Σωκράτους. Κύτταξε ὁμῶς καλῶς,
 » ὅτι κάθε Ἕλληνας ἔχει μέσα του δώδεκα λεγεῶνας διαβόλων. Καὶ
 » ἔπαρε τὰ μέτρα σου, διότι, ὡς λέγει ἡ παροιμία, ἓνας διάβολος διώ-

» χτει τὸν ἄλλον¹. Κύτταξε καλὰ, διότι ἡ κοντεύει νὰ χαθῇ ἡ Πατρίδα,
 » ἡ θὰ πέσῃ εἰς κανένα χειρότερον ζυγόν, ἀπὸ ἐκεῖνον ὅπου βαστοῦσαν οἱ
 » πατέρες μας. Κύτταξε καλὰ μὴν τύχῃ καί. . . .

Ἐξ Ἀθηνῶν τῇ 14 Φεβρουαρίου 1824.

«Ὀδυσσεὺς Ἀνδριότου»

Σπάνια εἶναι τὰ ἐγγράφα τῆς Ἐπαναστάσεως ὅσα ἀναγινωσκόμενα ἐμποιοῦσι τὴν σφοδρὰν ἐντύπωσιν, ἣν ἐμποιεῖ εἰς τὸν ἀναγνώστην ἡ ἀνωτέρω ἐπιστολή. Ἐν πρώτοις ἔχει ἀξίαν φιλολογικὴν ὁ Ὀδυσσεὺς δὲν ἐστερεῖτο ποίᾳς τινος μορφώσεως, ἐκ τῶν συζομένων δὲ ὀλίγων ἐπιστολῶν του, ἰδίως δ' ἐκ τῆς περιφήμου πρὸς τοὺς Γαλαξειδιώτας τῆς γραφείσης κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ ἀγῶνος καὶ τῆς πρὸς τὸν Βεζύρην, ἀμφοτέρων ἀναδημοσιευμένων περαιτέρω, φαίνεται ὅτι ἐκείνητο τὸ φυσικὸν χάρισμα τοῦ ἐκθέτειν ζωηρῶς καὶ μετὰ γλαφυρότητος τὰς ιδέας του, διότι προφανῶς τὰ ἐγγράφα ταῦτα δὲν εἶναι ἔργα ἀποκλειστικῶς τοῦ γραμματικοῦ του, ἀλλ' ἡ ἐγράφησαν καθ' ὑπαγόρευσιν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, ἡ ἐδόθη παρ' αὐτοῦ πάντοτε ἡ ιδέα, ἀφέθη δ' εἰς ἐκεῖνον ἡ διατύπωσις· ὅθεν φέρουσι τὴν σφραγίδα τοῦ ἰσχυροῦ καὶ εὐφυοῦς του

¹ Ἡ παροιμία εἶναι ἰταλική: «Un diavolo caccia l'altro», ἰσοδυναμοῦσα πρὸς τὴν ἀρχαίαν: «Πάσσαλος πασάλω ἐκκρούεται». Ἐκ τούτου ἐξάγεται ὅτι πιθανῶς ὁ Ὀδυσσεὺς δὲν ἦτο ἄμειρος τῆς ἰταλικῆς, μαθὼν αὐτὴν ἐν Ἐπτανήσῃ ἴσως κατὰ τὴν παιδικὴν αὐτοῦ ἡλικίαν. Ἄλλως τε ὁ Τρελλώνης εἰς τὰς Ἀναμνήσεις του βεβαίως ὅτι συνενοεῖτο ἰδιαιτέρως μετὰ τοῦ Ὀδυσσεὺς ἰταλιστί. Σημειωτέον ὅτι καὶ ἐν Ἰωαννίνοις παρὰ τῇ αὐλῇ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, ἐνθα διέτριψεν ὁ Ὀδυσσεὺς, καὶ ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν πλείστοις τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς μέρεσιν ἡ γλῶσσα αὕτη ἦτο οἰκεία τότε παρὰ τοῖς μᾶλλον ἀνεπτυγμένοις ἔνεκα τῶν παραδόσεων τῆς Βενετοκρατίας καὶ διότι οἱ ἐπιστήμονες τῶν χρόνων ἐκείνων ἀποκλειστικῶς διήνθουν τὰς σπουδὰς των εἰς τὰ ἰταλικά πανεπιστήμια. Ὁ Βύρων, ὅστις εἶχε διατρίψει ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἐγίνωσκε τὴν γλῶσσαν ταύτην, ἰταλιστί, ὡς γνωστόν, συνενοεῖτο μετὰ πολλῶν ἐκ τῶν ἡμετέρων. Γράφει δὲ καὶ ὁ Γουδας περὶ τούτου (ἐν τῷ Βίῳ τοῦ Νούτσου): «Ἐνα μάλιστα τῶν χωρίων τούτων (τῆς Ἡπείρου) εἶχε καὶ καλῶς κατηρτισμένας κεντρικὰς σχολὰς. Ἐν αὐτοῖς ἐδιδάσκοντο, πλὴν τῶν στοιχειωδῶν μαθημάτων, καὶ γλῶσσαι εὐρωπαϊκαί, ἰδίως ἡ ἰταλικὴ καὶ ἡ γαλλικὴ καὶ τινὰ μαθηματικὰ καὶ στοιχεῖα φιλοσοφίας. Τὰ ποιήματα τοῦ Τάσσου, τοῦ Ἀλφιέρη, τοῦ Μεταστασίου, τοῦ Ρακίνα καὶ τοῦ Μολιέρου καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Κονδιλιάκ ἐδιδάσκοντο τότε μετὰ ζήλου ἐν Ζαγορίῳ ὑπὸ τῶν μαθητῶν τοῦ Παλλίδα».

πνεύματος. Ἰδίως δ' ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ τὸ ὕψος, μεθ' ὅλον τὸν δια-
φαινόμενον ἐνιαχοῦ καλόποδα τῆς ῥητορικῆς, ἔχει ἀτίθασσόν τι καὶ ἀτη-
μέλητον κάλλος, τὸ ὅποιον θὰ ἐζήλευον πολλοὶ τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος
γραφόντων. Εἰρωνεία δὲ καυστική, ἀδυσώπητος, ὀξύτερα ἔτι καὶ τῆς
αἰχμῆς τῆς ἀνδροφόνου σπάθης του, διήκει ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον, ὅτε μὲν
ἐκδηλουμένη διὰ σαρκαστικοῦ γέλωτος, ὅτε δὲ ἐκτρεπομένη εἰς ἀκάθεκτον
ἐπίθεσιν καὶ ἀπολήγουσα εἰς ὀργίλην ἀπειλήν, ἥτις νομίζεις ὅτι εἶναι
βρυχηθὺς λέοντος.

Ἐγγραφή προδήλως ἐν στιγμῇ ἐξάψεως καὶ ὑπὸ τὸ κράτος πάθους,
οὐχὶ ἀσυνήθους εἰς τὸν εὐερέθιστον υἱὸν τοῦ Ἀνδρούτσου. Τὰ ὀνόματα
εἶναι πολλάκις οἰωνοὶ ἐνέχοντες σημασίαν προφητικὴν, ὁ δὲ ἀνάδοχος ὁ
δοῦς τοῦ Ὀδυσσεῶς τὸ κλασικὸν ὄνομα εἰς τὸν ἐν Ἰθάκῃ βαπτισθέντα
γόνον τοῦ διασῆμου ἄρματωλοῦ¹ θὰ παραινέθῃ ἴσως οὐ μόνον ἐκ τοῦ
σεβασμοῦ πρὸς τὰς ἐνδόξους ἀναμνήσεις τῆς ἰδιαίτερας του πατρίδος,
ἀλλὰ καὶ ἐκ ποίᾳς τινος μαντικῆς δυνάμεως, παρὰ τὴν ἱλιγγιώδη ἀπό-
στασιν τῶν τριάκοντα αἰώνων μεταξὺ τῶν δύο ὁμωνύμων, τοῦ υἱοῦ τοῦ
Λαέρτου καὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀνδρούτσου παρατηρεῖται ἀξιοσημεῖωτός τις
ὁμοιότης. Ὁ ἥρωας τῆς Γραβιάς δὲν εἶναι ὑποδεέστερος τοῦ ὁμηρικοῦ
ἥρωος ὡς πρὸς τὴν ἀνδρείαν. Ὅσα αὐταρέσκως λέγει ἐν τῇ ἀνωτέρῳ
ἐπιστολῇ περὶ τῶν κατορθωμάτων του καὶ αἱ ἀλλαχοῦ καυχήσεις του,
ὡς λόγου χάριν ἐν τῇ πρὸς τοὺς Γαλαξειδιώτας ἐπιστολῇ ἡ φράσις: «οἱ
Τοῦρκοι ὅ,τι καὶ νὰ ζητήσω μου τὸ δίνουνε παρακαλῶντας, γιατί τὸ
σπαθὶ τοῦ Ὀδυσσεῆα δὲν χορταεῖται» δὲν εἶναι ἀδικαιολόγητος ἀναφαί-

¹ Κατὰ τὸν Ζαμπέλιον, ὁ Ὀδυσσεὺς γεννηθεὶς περὶ τὸ 1790 (δὲν λέγει, ποῦ)
παρὰ τοῦ ἐξ Ἀταλάντης περιφήμου Ἀνδρούτσου καὶ παρὰ τῆς Ἀκριθῆς, νομί-
μου συζύγου του, ἀδελφῆς τῶν ἐκ Πρεβέζης Ἀλεξάνδρου, Ἰωάννου καὶ Εὐαγγέ-
λου Τσαρλαμπᾶ, ἐβαπτίσθη περὶ τὸ ἔτος 1794 εἰς Ἰθάκην, ἐν τῷ αὐτόθι ναφ
τοῦ Ἀγίου Νικολάου. Ἀνάδοχοί του δὲ ἦσαν ἡ ἐκεῖ διαμένουσα Μαρία χήρα
τοῦ συμπατριώτου τοῦ Ἀνδρούτσου περιδοῆτου Λάμπρου Κατζώνη καὶ ὁ Ἰθα-
κήσιος Ἰωάννης Ζαβός.

Ὁ Μένδελσων Βαρθόλδου λέγει ὅτι ἐγεννήθη ἐν Ἰθάκῃ τὸ 1788, καὶ ὅτι νέος
ὢν εἰσῆλθεν εἰς τὸ τάγμα τῶν Βεκτασίδων Δερβισῶν, ἐπάγεται δέ: «Δὲν εἶναι
» παράδοξον ὅτι ὁ εἰκοσιοκταέτης Τοῦρκος Δερβίσσης ἐτάχθη τὸ 1816 εἰς τὴν
» ἑταιρείαν τῶν Φιλικῶν, ὅταν τις ἀναλογισθῇ, πόσον χαλαρὸν ἦτο τὸ ἐν Ἰωαννί-
» νοις κρατοῦν θρησκευτικὸν αἶσθημα καὶ πόσον ἐπενήργει ἐπ' αὐτοῦ ἡ Σχιᾶ»
(ἤτοι ἡ μουσουλμανικὴ αἵρεσις τῶν Σχιιτῶν). Ἀδελφον, πόθεν ὁ Βαρθόλδου ἤρυσθη
τὴν τριαύτην πληροφορίαν.

νεται δὲ ἐξίσου πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Ἰθάκης εὐφυής, πολυμήχανος, γοργός, εὐστροφος τὸν νοῦν καὶ πανοῦργος κράμα περίεργον ἀρετῶν καὶ κακίας¹. Τὴν πανουργίαν ἰδίως καὶ τὴν κρυφίνοιαν ἐσπούδασεν εἰς καλὸν σχολεῖον, παρὰ τῇ αὐλῇ τοῦ Ἄλῃ, ὑπηρετῶν τὸν τύραννον ὡς δορυφόρος μετ' ἄλλων διαπρεψάντων μετέπειτα κατὰ τὸν Ἀγῶνα ἀνδρῶν, σφόδρα ἀγαπώμενος καὶ ἐκτιμώμενος παρὰ τοῦ σατράπου, ὅστις τὸν εἶχε προσλάβει ἐκ Πρεβέζης, ἔνθα εἶχε καταφύγει ἡ μήτηρ του, εἰς τὴν ἰδιαιτέραν του ὑπηρεσίαν καὶ τὸν ἐπροστάτευε, χάρις εἰς τὴν παλαιὰν μετὰ τοῦ πατρὸς του γνωριμίαν καὶ φιλικὴν σχέσιν. Ἐκεῖ ἐρημίζετο καὶ ὡς ἀνδρεῖος καὶ ὡς ὠκύππους τόσον, ὥστε ὡς λέγεται, παρηκολούθει πεζὸς τὸν σατράπην ἀναβαίνοντα θυμοειδοῦς ἵππου τρέχοντος, ἡ παλάμη δὲ αὐτοῦ διαρκῶς ἐφάπτετο τῶν νώτων τοῦ κέλητος, ὅσον γοργός καὶ ἂν ἦτο ὁ δρόμος αὐτοῦ.

[Ἐπεταὶ συνέχεια].

ΧΑΡ. ANNINOS

¹ Περὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ ὁ τραγικὸς Χαμπέλιος παρέχει τὴν ἐξῆς εἰκόνα, ὑπαγορευθεῖσαν προφανῶς ἐξ ὑπερβολικῆς καὶ λίαν συγκαταδακτικῆς συμπαθείας: «Ὁ Ὀδυσσεύς ὑπῆρξεν ἀνδρεῖος, φρόνιμος, στρατηγικός, ὑπόπτης, γεννητικὸς τὸν νοῦν, δραστήριος καὶ φιλόπατρις. Ἦτο δὲ τολμηρὸς εἰς τοὺς κινδύνους, ἀκούρατος εἰς τοὺς ἀγῶνας, μεγαλόψυχος καὶ ἐπίμονος εἰς τὰς σκληραγωγίας, μεταδοτικὸς καὶ κοινωνικός. Ἐζήτει καὶ ἤκουε προσεκτικῶς τὰς συμβουλὰς καὶ τὰς γνώμας τῶν συναγωνιστῶν αὐτοῦ, ἐξαιρέτως κατὰ καιρὸν μάχης. Ἠγάπα τοὺς στρατιώτας του, τοὺς ἐπρομήθευε τὰ χρειώδη καὶ εἰς τοὺς ἀγῶνας τοὺς ἐγκαρδίωνεν ὅθεν ἡγαπᾶτο καὶ αὐτὸς πολὺ παρ' ἐκείνων». Ἐν τούτοις καὶ αὐτὸς ὁ τόσον πρὸς τὸν Ὀδυσσεῆα ἀπηνής Σουρμελής γράφει περὶ αὐτοῦ: «Εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ φύσις τοῦ ἐχάρισε προτερήματα· ἀλλὰ τί τὸ ὄφελος; ὅτι τὰ μετεχειρίσθη εἰς κακόν. Ἦθελεν εἶναι ὁ ἀξιωτέρος, φρονιμώτερος καὶ ἐνδοξότερος στρατηγὸς τῆς Ἑλλάδος, ἂν τοῦ ἔλειπε τὸ φίλαρχον καὶ τὸ τυραννικόν».